

amfiteatara tako da izvrsno prenosi zvuk zbog svojih arhitektonskih osobina i učinka zvučnih difrakcija i filtriranja koje prigušuje okolne ambijentalne šumove, buku i niske frekvencije koje bi omele razgovijetnost na većoj udaljenosti te relativno pojačavaju više frekvencijsko područje (iznad 530 Hz) što je potvrđeno u suvremenim zvučnim istraživanjima amfiteatra u Epidauru (Declercq i Dekeyser, 2007). Frekvencijska područja koja su prigušena, kao primjerice niže područje fundamentalke ljudskoga glasa, nadomještaju se psihološki u centru mozga za tumačenje onoga što se čuje. Filtarsko djelovanje bolje je za zvuk u teatru od samoga difuznoga (raspršenog) širenja zvuka. Dakle, graditelji amfiteatara (važan je Poliklet Mlađi, u 4. st. p. n. e., graditelj teatra u Epidauru) znali su koliko su arhitektura i materijal gradnje amfiteatra bili važni, jer nisu postojala elektronička pojačala zvuka, mikrofoni i razglasi u današnjem smislu, a glas je razgovijetno dopirao sve do zadnjih redova. To znači da se, uz glas, pazilo i na razgovijetnost izgovora. I izvori, koje u nastavku navodimo, uz glas spominju i izgovor, jer kultivirana izvedba podrazumijeva njegovan glas i izgovor. Danas se fonetski podrazumijeva da je glas nadređen pojam jer on u sebi sadrži stalnu kvalitetu glasa kao suprasegmentalnu sastavnicu, paralingvističke osobine i segmentalne sastavnice izgovora. Iako je metodološki uputno vršiti zasebnu procjenu glasa i izgovora, ne mogu se iz glasa u potpunosti eliminirati utjecaji segmentalnog izgovora (v. *Timbar*, G. V. Skarić, 2005).

I.2. Rimski govornici i autori – Ciceron i Kvintilijan

Brigu o glasu i vokalnoj izvedbi naslijedili su Rimljani od starih Grka te je dalje sustavno razvijali. Rimski školski sustav imao je tri stupnja nastave i za svaki se podrazumijevao posebno obrazovan učitelj. Tako je *rhetor* držao višu nastavu, a u srednjoj gramatičkoj školi osnovnom predmetu gramatike bili su podređeni muzika, matematika, gimnastika i vježbanje glasa; proučavala se fonetika, ortografija i ortoepija. Vrhunac rimskog školskog sustava bio je studij retorike (v. Pejčinović, 1985). Briga za glas – za njegu i ugadanje glasa, bila je razumljiva u surječju u kojemu su cijenjeni političari, državnici bili samo oni koji su ujedno bili i dobri govornici sa svim osobinama koje su podrazumijevale taj atribut. Poznato je da je Oktavijan August imao stalne vježbe glasa s *phonascus* radi želje da postigne ugodan glas pri svakom javnom nastupu, a predaja kaže da se Neron nije odvajao od njih.

Rimski autori, kao što su Ciceron (1. st. p. n. e.) i mlađi Kvintilijan (1. st. n. e.) u svojim djelima posvećuju primjerenu pozornost i glasu.

1.2.1. Ciceronova zapažanja o važnosti glasa u javnom govoru

Na Cicerona (Marko Tulije Ciceron, 1. st. p. n. e.), u određivanju dobrog govornika i načinu dijaloškoga pisanja, utjecali su znameniti prethodnici antičke Grčke – Platon, a drži se još više Aristotel, s obzirom na vrstu dijaloga, te Izokrat. Iako su većim dijelom dijalozi Aristotelove *Retorike* (4. st. p. n. e.) izgubljeni, na temelju nekih sačuvanih dijelova i iz nekih drugih djela (npr. *Nikomahova etika*), možemo posredno zaključivati o njegovim utjecajima na Ciceronovu *Retoriku*. Što se tiče glasove kvalitete, u Ciceronovim traktatima *De oratore* i *Brutus*, nailazimo na analitičke zamjedbe i prosudbe o glasu, tonu glasa i emocijama u govoru. Potonje je pismo *Brutu* zagubljeno, ali se o dijelu sadržaja može posredno doznati iz kasnijih izvora, tj. preko Kvintilijana. Iako se Ciceron koristio nazivima koji donose dojmove o glasu, tzv. impresionističkim nazivljem, možemo reći da se i danas djelomice rabi to nazivlje, napose ono koje se odnosi na opis snažnoga, jakoga, čvrstoga i promukloga glasa. Pridavao je važnost dobromu glasu te izvedbi, a ona je uključivala i poznavanje tjelesnih pokreta (kinezika), gesta, izraza lica (mimika) i uobličavanje i mijenjanje glasa. Isticao je da to nije lako, i da umijeće koje posjeduju glumci nije jeftino, tj. da treba puno vježbanja da budemo zadivljeni njihovim umijećem. Kaže da se mnogi trude, a samo malobrojni sve to dovode u sklad i vrijedni su našega divljenja te tako postaju i cijenjeni. Znači, nije važna samo darovitost već i ustrajno učenje da bi izvedba bila ukusna i primjerena. Navodi da je Demostenu na prvome mjestu bila upravo izvedba te da se bez izvedbe vrhunski govornik uopće ne može smatrati govornikom, a da prosječan, ako je upućen u nju, često može nadmašiti i vrhunske. Pri tome je svakako važna boja glasa (glas ugodan, dojmljiv), a važnost pridaje onome što danas nazivamo dinamičkim čimbenicima glasove kvalitete. Kad govori o tonovima glasa, to treba shvatiti preneseno, jer pod tim podrazumijeva ton (visok, dubok), tempo ili brzinu govora (brz, polagan) i jakost (jak, slab), glasnoću. Određuje da svaka od tih osobina ima svoj srednji ton. Podsjetimo se da se danas normalan glas opisno određuje kao glas srednje visine tona, srednje glasnoće, bez nadgrkljanskih modifikacija, modalne fonacijske vrste. I iz toga određenja normalnoga glasa određujemo ostale vrste glasa. Tako Ciceron (u dijalogu *Kras*) kaže da iz tih srednjih, proizlazi veći broj vrsta glasa: gladak (područje vremenske kategorije fluentnosti – kontinuiranosti govora), opor (nije jasno misli li se na stalnu boju glasa), stegnut (danas bismo rekli napet), otegnut (područje brzine govora i izgovora), isprekidan (ritmicitet), mukao, kreštav; potonje dvije osobine koje se odnose na stalnu boju glasa koriste se i danas u impresionističkom nazivlju glasove kvalitete i imaju određene fonetske i zvučne korelate. Kad kaže da glas slabi ili buja kako se mijenjaju tonovi, misli i na mogućnost hotimičnog upravljanja glasom,

pridodajući da se svakom vrstom glasa može upravljati prema mjerilima umijeća: «To su boje koje izvođaču, kao slikaru, stoje na raspolaganju da postigne raznovrsnost.» (str. 302).

Kako je Ciceron bio školovan i na studijskim je putovanjima upoznao i «azijatsko» govorništvo, tj. način govorne izvedbe koju opisuju kao «slatku», sa «slatkoćom tona», možemo samo pretpostaviti da se tekstualni stil kićenih govora prepunih stilskih sredstava pretakao i u možda pretjerano «dopadljivu» izvedbu. Ciceron azijskom stilu ne opovrgava umijeće argumentiranja, ali ističe da su glasovno školovani govornici stare Grčke pobjeđivali govornike azijskoga stila upravo stoga što potonji nisu imali tako kultiviran glas i izvježbanu izvedbu koju krase rafiniranost i primjerenost. U trećoj knjizi Kras vjeruje da će i svaki neobrazovani Atenjanin lako nadmašiti i najučeniye azijske govornike, upravo zbog zvuka glasa, a ne zbog riječi i ljupkosti izgovora. Hvali i Rimljane, koji doduše ne posvećuju toliko brige obrazovanju kao stanovnici Lacija, i to zbog mekoće glasa, pravilnog položaja usana i boje glasa.

Iako se uobičajeno podjela na organičke i stečene osobine glasa pripisuje kasnijem Kvintilijanu (Marko Fabije Kvintilijan, 1. st. n. e.), treba reći da i Ciceron navodi stečene sposobnosti, tj. da se rađamo, s jedne strane, s jezičnom spremnošću te sa zvukom glasa u smislu snage (dobra pluća), tjelesne snage, određene građe, oblika lica i tijela. S druge strane, kroz osobu Krasa dalje iznosi mišljenje da dobro uz pomoć obrazovanja može postati boljim te da se neke stvari mogu i ispraviti. Primjerice, navodi primjer mucanja (područje fluentnosti govora) te loš zvuk glasa, nezgrapnu mimiku i kineziku (Ciceron, str. 63) ističući da ima onih koji u tome imaju prirodne prednosti. Ističe se da dobar govornik početno treba imati jezičnu spremnost, točnost izražavanja, prikladne izraz i glas. Ističe se ugodan glas tragičara te gestikulacija najboljih glumaca. Antonije podupire Krasovo promišljanje o urođenim pozitivnim osobinama među kojima je i dobar glas. Za Krasa je govornička slava usporediva s onom vrsnoga glumca (Roscije svoga vremena), jer «... nekoga tko se ističe u svojem području naziva se «Roscijem svoga umijeća» (poznati komički glumac, *ibid.*, str. 67). Hvaleći govornika Sulpicija, Kras uz pokrete tijela, držanje i prikladan izgled, navodi i glas, koji je pun i ugodan (*ibid.*, str. 68), kojega kasnije ističe i Kota navodeći da posjeduje izuzetno snažnu silovitost duha, pun i jak glas, te da ga je, uz ostale osobine dobrog govornika, priroda najbolje opremila za govorenje. Uz sve to treba imati i ukus koji je srž umijeća. Dakle, kod vrsnih govornika sve je u skladu: stil, glas i izvedba. U govorništvu pak postoje pravila koja moraju naučiti i talentirani, a govornik mora vježbati i glas i tjelesnu snagu. I vježbanje glasa zahtijeva puno truda, a treba se ugledati i u dobre uzore. Antonije se slaže da pravi govornik uz ostala govornička umijeća treba biti opremljen «glasom, sposobnošću nastupa i stanovitom duhovitošću.» (*ibid.*, str. 93). U trećoj knjizi hvale se glas i govor

samoga Krasa, pogotovo pri izvedbi govora protiv Filipa, neposredno pred smrt, uspoređujući ih s labudim pjevom božanskoga genija.

Iako Ciceron kroz osobe sudionika dijaloga daje veliku važnost glasu, («Što je govorniku tako nužno kao glas?»), savjetuje da ne treba robovati glasu, kao što to čine npr. tragički glumci. On navodi kako oni ustrajno i višegodišnje vježbaju glas u svim položajima (sjedeći, ležeći), vježbaju s postupnim podizanjem glasa, pa nakon završetka nastupa, dovodeći ga od najvišeg do najdubljeg kao da ga na neki način opet sabiru. Iz toga slijedi da vježbanju glasa treba pridavati toliku važnost koliko to vrsta vokalne profesije zahtijeva. Dakle, glumci nužno trebaju ustrajno vježbati glas tijekom priprema i nakon nastupa, a ostalim govornicima je dobro imati ugodan i snažan glas te primjerenu gestikulaciju. U to su doba glumci morali biti vješti i u pjevanju (pjevali su uz frulaše), pa je razumljiva iznimna skrb za glas. Iako je i govornicima glas jedinstvena i ponajveća preporuka i potpora, mogu mu se posvetiti onoliko koliko im ostaje vremena od priprema svakodnevnih zadataka i ostalih zahtjeva posla, što znači da se glasu ne mogu toliko posvetiti kao glumci. Ističe se da se na neki nedostatak u glasu kod drugih govornika ne gleda tako kritički kao kod glumaca. Ako govornici sadržajno dobro govore, ljudi ih često pažljivo slušaju usprkos primjerice, promuklosti. A poznatog tragičkoga glumca toga doba, Ezopa, «izvižde ako progovori samo malo hrapavijim glasom. Ljudi od kojih se ne očekuje ništa osim užitka za uši, često nailaze na prezir čim se taj užitak samo malo umanju.» (ibid., str. 109). Iz navedenoga slijedi da je govorniku najvažnije govoriti uvjerljivo, imati dobru izvedbu, a tek je onda važan glas, dok je glumcima glas na prvome mjestu. U dijalogu, i Antonije hvali spomenutoga govornika Sulpicija, koji je po njemu glasom, pojavom, držanjem tijela i ostalim osobinama odgovarao zanimanju dobrog javnoga govornika. Obraćajući se Krasu Katul primjećuje da se, osim riječima, licem i izravnim adaptorima koji iskazuju osjećaje (kao što je primjerice plač), i glasom pokazuju izrazi osjećaja. U dijelu posvećenom humoru u govorništvu, kaže se da u parnicama i u ozbiljnim stvarima može pomoći dosjetljivost i humor, pri čemu pomažu i izraz lica, i glas i sam način govorenja. Dakle, uz izvanjezične osobine glasove kvalitete, sam timbar, osvještava se i važnost onoga što danas nazivamo neverbalnim paralingvističkim vokalnim slojem govora: sloj ekspresije. U trećoj knjizi, kad govori o raznolikosti koja stoji na raspolaganju uvježbanom govorniku, znatnu pozornost usmjerava upravo na emocionalna stanja u glasu, navodeći različite vrste glasa za emocionalna stanja pridavajući im pritom određene osobine. Sljedno, glas za izražavanje bijesa je visok, brz, s čestim prekidima; glas za izražavanje žalovanja, tuge je podatan, pun, isprekidan, zvuči plačljivo; glas koji izražava strah je stišan, neodlučan, klonuo; koji izražava silu je napet, silovit, prijeteći, s nekom upečatljivom naglošću; koji

izražava radost je tečan, blag, nježan, veseo, opušten; glas koji izražava potištenost je dubok, u jednom dahu i jednolična tona.

I u svrhu postizanja humora, rečeno današnjim nazivljem, dolaze do izražaja i dinamika glasa i stil govora jer stoji da je duhovito i kad se duhovitost izvodi «najozbiljnijim tonom i izuzetnom brzinom» (ibid., str. 185). Nadalje je razvidno da se Ciceron divio i govornicima koji su uz uvjerljiv nastup vježbanjem postigli i ispravan govor, tj. gladak govor i jasnu dikciju, što je također izvanjezični dinamički sloj glasa. Primjer mu je za takvoga govornika slavni Grk Demosten, koji je ustrajnim vježbama ispravio mucanje (čimbenik glatkoće govora), i sve uvjerio kako «nitko nije imao jasniji izgovor» (ibid., str. 110). Spominju se vježbe zadržavanja daha koji je trebalo zadržati jedan govornički period (što je prema Demostenovim spisima sadržavalo po dva podizanja i dva spužanja glasa) a kako bi se produžio dah tijekom govorenja. Prema predaji, da bi svladao poteškoće u glatkoći govora, Demosten je stavljao oblutke u usta i pri tom je vrlo glasno izgovarao mnoge stihove u jednom dahu. Za vrijeme vježbanja govora kretao se, čak otežano, penjući se strmim usponima. Takav način pripreme govora, primjenjujući u početnim fazama i pojačanu kineziku, zadržao se u pedagogiji i umjetničkoga glasa do danas i drži se uspješnim u razgibavanju govora, posebno ekspresije govora i intonacije. Vezano uz to spomenula bih, primjerice vježbe koje u radu s vokalnim profesionalcima u 20. st. spominju vrsni pedagozi i kazališni ljudi kao što je Stanislavski ili vježbe koje kasnije opisuje pedagoginja C. Berry.

U trećem dijelu, govoreći o dobrom stilu, između načina izražavanja i ispravnoga latinskog jezika, jasnoće jezika, ukrašenoga i prikladnog govora koji treba odgovarati predmetu, dodaje da treba upravljati i jezikom, dahom, čak i zvukom glasa. Pri tomu se misli i na sam izgovor koji ne smije biti pretjeran («previše prenemaganja»), ali ni nejasan zbog nemarnoga izgovora, da riječi ne izlaze «slučajno izdahnute niti da ih se napuhuje i suviše revno napuhuje» (ibid., str. 244).

Ciceron još ne razdvaja točno jezične i izvanjezične osobine, znakove glasa, jer uz jezik vezuje pogreške kao što su «tanak» ili «ženskast glas» ili «bez melodije», izvan suzvučja i sklada, potom «seljački i sirov glas». Za potonji pak kaže da je pogrešan, iako se to nekima dopada, jer misle da će takvim zvukom glasa sačuvati starinski prizvuk. Takvim seljačkim glasom, opora jezika i gruboga zvuka, Kras opisuje glas Katulova prijatelja Lucija Kote. Između ostaloga, kritizira Kotu i radi vokalske seljačke boje, primjerice jer umjesto [i] izgovara jako [e] kao kosci. Iz prethodnih pohvala rimskim obrazovanim govornicima zaključujemo da je postojao kultiviran urbani rimski glas i izgovor suprotstavljen «seljačkoj neotesanosti» i stranom naglasku, razvučenom, seljačkom, isprekidanom govoru. Ne sviđa mu se ni preglasan govor onih «koji sami sebe nadvikuju» (str. 247). Nasuprot tim negativnim osobinama jest sažet,

ravnomjeran i gladak govor. Iz svega navedenoga, razvidno je da se glas i izgovor često postavljaju jedan pored drugoga, tj. ako se govori o urbanom glasu, zahtijeva se i urbani izgovor.

Danas bismo seljački glas fonetski opisali kao viši glas, veće glasnoće (tj. akustički i punoće), dignutoga larinksa, faringaliziran.

Nasuprot takvome glasu, Kras ističe ton i profinjenost te ugodan zvuk izgovora Katula, sudionika dijaloga. Kras dalje ističe brigu za njegu i estetiku glasa: «... imati dobar glas treba biti naša prva želja». I ma kakav glas bio, «trebamo se brinuti o njemu» (str. 305). Ciceron je bio svjestan da se podučavanje o tome kako treba skrbiti o glasu treba izdvojiti iz samoga govorništa, da to treba biti zasebna poduka, jer se o glasu «treba izrazito skrbiti». Iz navedenoga proizlazi da je bio svjestan da se glas učenjem može poboljšati, ako naravan glas nije dobar, te da, kao znameniti Rimljanin, nastavlja grčku tradiciju posebne skrbi za glas govornika. U okviru izvedbe govori i o očuvanju i zlouporabi glasa, savjetujući da glas treba vježbati kroz česte promjene te da je za glas pogubno, štetno neprestano prekomjerno naprezanje. U tom surječju govori da postoji krajnji ton glasove napetosti, koji je ipak niži od vike na najvišim tonovima. Razvidno je da u okviru brige za glas ustrajava na tomu da ne treba napinjati glas, navodeći da se može vježbati uz ton frulice, isto tako pazeći i kod spuštanja do najdublje tona do kojeg se «silazi kao po zvučnim ljestvama». Zanimljivo je da već Ciceron upozorava na važnost da u prelasku na govor ne treba oponašati pjevanje, da treba razdvojiti vježbanje od nastupa: «... frulaša ostavite kod kuće, a na Forum sa sobom donesite nagoni osjećaj koji ćete dobiti tom vježbom.» (str. 306).

Drugim riječima, dobra izvedba traži izmjene, raznolikost i promjene. Pri tome se da iščitati da se misli na promjene dinamičkih osobina glasa: ton (počinjati od nekoga srednjeg tona), glasnoću («od toga glas postupno raste, jer vikati od početka zaista je prostački»).

Takve su vježbe dobre i za jačanje glasa, pa možemo zamijetiti da se i danas glas uvježbava tako da se najprije zagrijava na lagodnom fiziološkom tonu na kojemu je fonacijsko vrijeme najdulje, a potom se vježbaju rasponi u vježbama ugrijavanja glasa, pazeći da glas ne bude prenapet, ni preglasan. Čak se i u projekcijskim vježbama pazi na impostaciju (da ne dođe do prevelike grkljanske i nadgrkljanske napetosti). Danas se u sklopu fonetske njege glasa mjere rasponi od najdublje do najvišega na sigurnom tonu bez napetosti, posebno za govorni i pjevački glas.

1.2.2. Kvintilijanova podjela slojeva glasa

I Kvintilijan se (Marko Fabije Kvintilijan, 1. st. n. e.) u znamenitoj knjizi *Institutiones Oratoriae* (prevedeno i kao *Obrazovanje govornika*, v. 1985) koju fonetski stručnjaci uzvisuju remek-djelom (npr. Laver, 1996), a općenito je

važna kao pedagoško didaktičko djelo govorništva, koristi u opisnom nazivlju impresionističkim nazivima poput prethodnika Cicerona, primjerice rabeći nazive poput: promukao, hrapav, kreštav, drhtav glas, dobar, snažan, ružan, slab.

Zanimljiv je i stoga jer uvodi sustavno niz indeksnih naziva koji su indeks nekih psiholoških, društvenih i fizičkih osobina. Iako je i Ciceron govorio o dobrom glasu i posebno o osobinama glasove dinamike kao što su visina, glasnoća (jak glas, ne preglasan), brzina, glatkoća, dikcija (jasan izgovor); ta se podjela uobičajeno pripisuje Kvintilijanu, jer je on zamjetnije pokušao odvojiti potonje dijelove kvalitete glasa: ono što danas nazivamo vokalnom (glasovom) kvalitetom od glasove dinamike. Razlikuje govornikov naravan glas, koji ovisi o govornikovo anatomiji, i aspekte glasa koji su ovisni o voljnom nadzoru govornika (Abercrombie 1967: 92, Laver 1996). Kvintilijan zapravo navodi da prirodu glasa i njegovu prirodnu snagu određuje njegova kvantiteta i kvaliteta. Razlučuje kakvu vrstu glasa imamo i kako ćemo se služiti glasom. Mogu se nazrijeti i opisi nekih impostacija, primjerice dizanje i napinjanje glasa.

Mogli bismo reći da je te aspekte glasa odvajao i Ciceron, što se može iščitati iz prethodnoga poglavlja, samo što je Kvintilijan otišao korak dalje u razmjerno određenijim opisima glasa, glasove kvalitete. To govori da je, slijedeći Cicerona, glasu pridavao veliko značenje u govorništvu. «Zar neće govornik posvetiti naročitu brigu svome glasu?» (Kvintilijan, str. 109) Dalje kazuje da je pitanje kvantitete jednostavnije jer je glas uglavnom ili jak ili slab te da ima više vrsta glasova koji se mogu svrstati između ovih krajnjih granica. To znači da usporedno postoji velik broj prelaznih stupnjeva, od najviših do najnižih tonova i obratno. Kvaliteta glasa je raznolikija kategorija. Ti Kvintilijanovi opisi često sadrže impresionističke nazive. Glas može biti jasan ili promukao, krupan ili sitan, nježan ili grub, malog ili velikog dijapazona, krut ili gibak, zvonak ili potmuo. U organskom smislu, spominje da na glas utječe i dah, koji može biti duži i kraći, a da na razlike mogu utjecati organi koji proizvode zračnu struju kao i oni kroz koje ona prolazi, ili da osobina glasa ovisi o njemu samome, ili da je ovisan o pokretima koji ga proizvode, jačini pluća, snazi samih glasovih organa. Svjestan je da je nužna suradnja svih ovih organa, kaže da sama usta ne proizvode ljupkost glasa, za to je potrebna i pomoć nozdrva kroz koje se izbacuje višak glasa. Kažemo da je taj opis i impresionistički, jer danas znamo da postoje različiti odnosi prolaza zraka kroz usta i nos za normalnu i nosnu kvalitetu glasa, tj. glasove kvalitete, neovisno o fonološkim razlozima, a za nosnu kvalitetu se kao i za druga postavljanja podrazumijevaju stupnjevi.

Služi se impresionističkim nazivljem i kad navodi da treba izbjeći govoriti *kreštavim* glasom kao žena ili *drhtavim* kao starac (ibid., str. 113), potom, da govornik mora znati kada se mora dignuti glas, a kada spustiti, kakvu

modulaciju treba dati pojedinim mjestima te kad utvrđuje da u većini slučajeva priliči *miran* i *staložen* glas. Dakle, to se u ovom kontekstu razumijeva kao viši – niži ton glasa. Potom, daje upute o tempu (tj. govornik mora znati što laganije, a što brže govoriti) te o snazi ili mirnoći glasa (koju glasnoću uporabiti). Sve se to vježbanjem treba naučiti. Istodobno, uz impresionističke nazive (određena ljupkost, dražest), rabi indeksikalne nazive.

Za indeksikalna društvena obilježja često koristi, po uzoru na Cicerona, naziv *urban* nasuprot *seljačkom* govoru, glasu. Urbanost određuje vrlo pozitivno, kao ono u čemu se ne može naći ničega neskladnog, grubog, ničeg nepravilnog, ničeg stranog «bilo u riječima, bilo u glasu, bilo u prirodi» (str. 219). Naravno, to je za Grke bio aticizam, elegantan ukus svojstven Ateni, a Rimljanima rimski ukus i kultiviranost. U Knjizi VIII, govoreći o stilu, kaže da se mora nastojati «da naše riječi, pa i naš glas, odaju da smo djeca ovoga grada, tako da naš govor bude pravi rimski» (str. 225).

Kao indeksikalne psihološke osobine u glasu, navodi brojne nazive vezane uz prenošenje svih vrsta osjećaja: dostojanstveno, autoritativno, modulacija za srdžbu, samilost, tugaljiv glas, plačljiv, prigušen i zatim one neprimjerene koje nikome ne priliče, kao što su: drzak, buntovan i ljutit ton. Psihološke osobine sadržane u glasu trebaju biti u skladu sa sadržajem, pa se tugaljiv glas treba koristiti u vezi sa sadržajem boli, a kajanje i nesreću ne treba iskazivati neprimjereno pjevajućim glasom (op. a. misli se očito na prevelik raspon intonacijskoga kretanja tona što daje dojam «pjevnosti»).

Za fizičku indeksikalnost u glasu, navodi da je poželjan muževan glas, da se ne smije prelaziti u «žensko izvijanje», «pjevanje». To se može povezati i sa ženskastim moduliranjem, što znači da je bio protiv prevelikih intonacijskih promjena. Ističe da izvedba treba biti u skladu s emocijama sadržanim u govoru. Indeksikalne fizičke nazive koristi unutar bioloških informacija o glasu govoreći o zdravlju glasa (kao što su zdravo grlo, bolesno grlo, oslabljen glas). U surječju njege glasa spaja sve navedeno nazivlje. Tako kaže da je glas zagušen ako je grlo nateklo, oslabljen ako je začepljeno, hrapav ako je upaljeno te ga impresionistički uspoređuje s napuknutom cijevi orgulja (ako dolazi do grčeva).

Emocionalni aspekt glasa vrlo mu je važan: uzima u obzir sav dinamički sloj glasa (dizanje i spuštanje, ton glasa, moduliranje) koji treba utjecati na izražavanje emocija sadržanih u govoru i biti u skladu s onim emocijama koje se žele izazvati kod slušatelja, savjetujući da taj emocionalni sloj glasa treba vježbati u govornim vježbama.

Kod Kvintilijana se mogu razlučiti i neke impostacije (dizanje i napinjanje glasa). Kaže da glas ima neograničen broj oblika, ali svjestan je da je ipak manji broj varijanata kojima bi se moglo dati ime. Kad govori o stalnoj kvaliteti glasa, kaže da svako ljudsko biće posjeduje svoj specifični glas, koji se lako može razabrati uhom i to prepoznavanje individualnog glasa uspoređuje s

prepoznavanjem lica (str. 456). U impostacijskom smislu odnosa labavosti i napetosti, glas uspoređuje sa strunama glazbala. Što je glas labaviji, to će proizvoditi dublji i puniji glas, a ako je napet i nategnut, zvuk će postati tanji i kreštaviji. Dobro zamjećuje da najdubljim tonovima nedostaje jačina, pa se i danas u vježbanju glasa ne teži izrazito dubokim glasovima u govoru. Kaže da se govornik treba služiti srednjim tonovima koji se podižu u snažnom i energičnom govoru, a spuštaju kada se govor stiša. Danas znamo da je to i objektivno točno. Glas treba biti tako postavljen da se postigne ujednačenost u izlaganju, i to u ritmu, glasovima i glasnoći, a opet, glas treba mijenjati i prilagođavati prirodi predmeta o kojemu se govori kao i emocijama. U postavljanju treba izbjegavati monotoniju, bilo da se govori samo vičući (naprezanjem pluća i glasa), bilo samo običnim razgovornim tonom (što mu je dosadno mrtvilo) ili pak da se sve govori prigušenim šaptom bez energije. Znači, treba mijenjati ton, ali do određene mjere. Važno je da se glas suviše ne napreže, kako slikovito uspoređuje, da ne bi došlo, kao što Grci kažu, do zvuka sličnoga preranom kukurijekanju pijetlova. Uz dobro postavljanje, treba paziti i na tempo: da se ne govori prebrzo, ni presporo, da glas ne bi postao neugodan uslijed gubljenja daha. Neke njegove upute o postavljanju disanja toliko su točne da se zrcale i u današnjim klasičnim fonetskim vježbama za glas i izgovor. Primjerice, da treba paziti na udisajna mjesta unutar govora, da udasi unutar govora trebaju biti brzi, nečujni i neprimjetni, da budu obvezni prije početaka duljega perioda te da je najbolje ako u ostalim dijelovima udišemo na mjestima prirodnih prekida. Danas ta mjesta nazivamo mjestima razgraničenja. Ona su u poeziji ritmička, a u govornom diskursu određena su sintaktičko-logičkim cjelinama. Disanje treba vježbati da bi izdisaj postao duži i jači i tako mogao potpomagati dobro postavljen glas (rečeno današnjim fonetskim rječnikom). Zamjećuje da je za glas važno i pravilno držanje, pogotovo da položaj vrata utječe na glas (da nepravilan položaj negativno utječe na glas, da ga ne treba pripijati uz prsa zbog pritiska na grlo jer to utječe na nerazgovijetnost glasa, postaje prekrupan) što se i danas uzima u obzir za vrijeme vježbi postavljanja disanja i fonacije u fonetskim vježbama za glas.

Kvintilijan je doista važan u području njege glasa i tome području posvećuje nemalu pozornost. Kaže da se, kao i ostalo, tako i odlike glasa usavršavaju njegovanjem, a umanjuju zanemarivanjem. Ističe da se razlikuju metode njegovanja glasa koje primjenjuju govornici, od metoda kojima se služe učitelji pjevanja (*phonasci*phonascus*), iako imaju dosta dodirnih i zajedničkih crta. Kao što je rečeno, spominje zdravlje glasa i utjecaj zamora glasa. Zapaža da umor (tijekom izlaganja i nakon nastupa zbog napora glasa) djeluje štetno na glas kao i na tijelo. Svjestan je da govornici teško mogu štedjeti glas od prekomjerne uporabe i naprezanja (u pravničkoj profesiji uslijed učestalih sudskih procesa) te da upravo stoga moraju imati snažan i izdržljiv glas.

Primjećuje da, kod nedovoljno izdržljivoga glasa, za vrijeme napora dolazi do podrhtavanja glasa i «pjevućkanja» što ga osobito smeta za vrijeme govora na sudu, a što je po njemu neukusna deformacija ukusa (v. str. 463). Stoga je metodološki, kod obje njege profesionalnoga glasa, pjevačkog i govorničkog, potrebno stjecanje fizičke snage da glas ne bi poprimio slabašnost i piskavost koje pripisuje glasu eunuha, žena i bolesnika. Savjete koje daje za stjecanje fizičke snage, u suzvučju su s njegovim vremenom, a neki su i danas prisutni prije težih nastupa u nekim profesijama. Savjetuje da vježbanje jača grlo, da treba šetati, mazati se uljem, spolno suzdržavati, paziti na način ishrane i laku probavu, drugim riječima, voditi jednostavan, brižan, umjeren i uredan način života. Pjevači trebaju vježbati raspon od najnižih do najviših tonova, vježbati moduliranje i umekšavanje tonova. Dakle, vokalni profesionalci trebaju skrbiti i o zdravlju glasa, pa kaže da grlo mora biti zdravo, glatko i meko te da je kod bolesnoga grla glas razbijen, raspuknut, hrapav, kreštav.

Gledajući njegova ukupna razmatranja o glasu, zamjetno je da mu je bila važna težnja prema ugodnom, a ne prema velikom glasu, da zvuk mora biti ugodan, a ne odbojan, neugodan. Ponoseći se svojim prerano preminulim sinovima, u predgovoru Knjige VI za mlađega kaže da je imao *zvučan glas* i uz to «izvanredno korektan izgovor» (str. 187), pa vidimo da Kvintilijan navodeći poželjne osobine govora, uz estetiku glasa vezuje i dobar izgovor. U dijelu gdje uglavnom raspravlja o stilu, hvali glas suvremenika konzula Trahala (Marko Galerije Trahal), ističući da je, uz sve dobre osobine, ipak bio ugodniji za slušanje nego za čitanje, da je imao «neobično lijep govorni organ, kao ni jedan drugi govornik» (Knjiga X, str. 395). Uz tu organsku predispoziciju i ugodan glas, Kvintilijan nadalje hvali i način njegova izlaganja i njegovo otmjeno držanje (uspoređujući ih s glumačkim) što su sve izvanjski zahtjevi govorništva. Na drugom mjestu, hvaleći dalje Trahala svjedoči «..., a njegov glas nije bio, kao što je Ciceron želio, sličan glasu glumaca tragedije, nego je nadjačavao glasove svih glumaca tragedije koje sam ikada slušao» (na str. 115). Nastavlja kako su slušatelji reagirali na zvučanje njegova glasa dok je govorio pred tribunalom: «... i dok je vladala velika galama, ipak se njegov glas najbolje čuo i razumio, i da su mu sa sve četiri strane tribunala istovremeno aplaudirali, što je za ostale govornike značilo sramotu», da su pokazivali divljenje Trahalovoj sonornosti glasa, da je takav glas rijetka osobina te da «pripada carstvu želja i to je neobičan slučaj sreće» (str. 528). Duhovito zaključuje da bi ostali govornici trebali biti zadovoljni da ih slušaju oni kojima se obraćaju.

Za posjedovanje pozitivnih osobina jakoga i energičnog, prodornoga glasa, navodi govornika Stratokla i ugodnoga glasa Demetrija.

Ugoda glasa je bila važnija od preglasnoga, prepunoga glasa, što je i danas važno u određivanju estetike glasa. Kad se govori o začecima pedagogije glasa, fonetičari posebno spominju Kvintilijana zbog njegova ustrajavanja na

popravljanju, uređenju glasa (Laver, 1996: 355). Kvintilijan (prema prijevodu iz 1985) daje upute o tome kako treba voljno upravljati glasom, da glas mora zvučati naravno, ne prejako, ne prenisko, ni preslabo, ni previsoko.

Izlaganje se uglavnom zasniva na glasu i gesti. Kvintilijan impresionistički kaže da glas djeluje auditivno – na uši, geste vizualno – na oči: na dva osjetila preko kojih emocije prodiru u dušu. Usmeno izlaganje govora i dobilo je naziv prema glasu (*pronuntiatio*), dok je izvođenje (*actio*) dobilo naziv po pokretu. Jasno je da u govorništvu riječi same po sebi znače mnogo, ali naglašava da «... glas pridodaje neku svoju naročitu snagu predmetu o kome se govori i sve to uz geste, pokrete, mora proizvesti nešto savršeno» (str. 454). Možemo iščitati da mu je glas važniji jer zaključuje da mu se geste prilagođavaju. Dobra izvedba i glas kadšto presudno utječu na mišljenje suvremenika o govorniku, jer kaže da se ne vidi na temelju sačuvanih tekstova govora zašto su neki svojedobno bili slavni, pa zaključuje da je to zasigurno bilo zbog izvedbe (pri tome misli na Hortenzija o kojemu je obavještavao Ciceron).

Njegova se iznimna važnost za fonetsku njegu glasa potvrđuje u zapažanju da se mogu kultivirati, obrađivati, dotjerivati čimbenici glasa, rečeno današnjim nazivljem paralingvistički znaci glasa (kao što su emocionalna stanja glasa, hotimična ekspresija) te ekstralingvistički ili izvanjezični sloj glasa, dakle glas sam, kozmetički aspekti glasa. Tvrdi da se ni u jednoj stvari ne može postići savršenstvo ako prirodna darovitost nije potpomognuta brižljivim radom. Kaže da slab i ružan glas ne može učiniti govor dobrim, a da dobrim i snažnim glasom možemo raditi što hoćemo, mogu se postići različiti učinci (poput postupnih pojačavanja).

U potonjem, govori o snažnim plućima i općem zdravlju te da se i glas, kao i druga pomoćna sredstva (u govorništvu), može sustavnim vježbanjem usavršavati, da, iako prirodne sposobnosti nisu kod svih iste, važna je marljivost. Navodi grčku izreku da govor odaje način života svakoga čovjeka. Govori o zlouporabi glasa: kad dolazi do naglih promjena glasnoće, do naglih uzvikivanja, da nije dobro kad se borimo s promuklošću grla i zamorom pluća te neugodnim pjevuckanjem, da glas treba dovesti u pravo stanje. Dah ne smije biti ni kratak ni neistrajan, nego kondicioniran vježbanjem da se lako može vratiti, da ima neku svoju ujednačenu snagu. Spominje ga uz ostale osobine i u surječju estetike glasa, tvrdi da će dobar glas biti potpomognut i jakim plućima da bi lako podnio i veće govorničke napore.

Savjetuje da istodobno treba vježbati izgovor, glas i pamćenje. Obrazovani se trebaju pridržavati izbora i mjere, tj. paziti što govore i kako govore («ne vikati»), u izvedbi treba davati dojam smirenog i staloznog čovjeka. Uz invenciju, stil, red riječi i misli, uz uvažavanje onoga što je prethodno rečeno i onoga što neposredno slijedi, nužno je i obraćanje pozornosti glasu, izlaganjima i pokretima. Posebno ga je smetao preglasan glas (koji je prema njemu

posljedica lošega govora) jer kaže da onaj čiji govor nema reda, ljepote i sadržaja ne govori, nego bjesni i urliče, kao žene koje se svađaju (str. 422). Iako se u izlaganju ljudi razlikuju, općenito je dobro ako je glas zdrav, dakle, ako nije promukao, hrapav, pretjerano glasan, grub, nezvučan, prekrupan ili, suprotno tomu, pretanak, ako nije prigušen, tj. šuman, bolan, slab, nježan ili pak ženskast.

Dobro je izlaganje za njega ono u kojem je glas pun, elastičan, čvrst, umilan (op. a. danas bismo rekli uljudben), istrajan, zvučan, čist, prodoran (probojan), zatim, gibak (da ima sve potrebne pregame i modulacije, da kao savršen instrument bude opskrbljen svim registrima), a uz to je i izdržljivoga daha (v. na str. 460).

Predlaže raznolike pripremne vježbe za stjecanje govorničke kondicije, od učenja napamet raznovrsnih tekstova (koje nužno treba vježbati kroz mijene glasa u različitim izvedbama), od vike i svađe do razgovora jer govornik mora biti spreman na sve. Glas treba štedjeti u prelazno doba (op. a. misli na mutaciju), jer je po njemu u to vrijeme glas slab, a redovito se posvetiti govornim vježbama kad je glas već očvrstnuo, osnažio i to u govornim vježbama uobičajenim u sudskom poslu. Kvintilijan ne zaboravlja ni okogovorne uvjete, pa kaže da govornički stil treba prilagoditi publici, klijentima, vrsti suda, vrsti skupa, procesa, parnice. Govor i glas ovise o skupu, o tome govori li se pred jednim sudcem, pred ozbiljnim skupom senatora ili pred kolebljivom masom, i, nadalje, da treba uzeti u obzir i naobrazbu publike, obraćamo li se obrazovanom sudcu, vojniku, seljaku.

Nadalje, važna je i njegova zamjedba da treba težiti elegantnom glasu, a njega u prvom redu, određuje dobro postavljenim.

I.3. Kratak osvrt na značenje retorike u Srednjem vijeku i Renesansi

Nakon Cicerona i Kvintilijana, retorika u potpunosti ne gubi žižak zahvaljujući prije svega promišljanjima Sv. Augustina (4. do 5. st. p. n. e.) i svećenika u kršćanstvu srednjovjekovlja, a u Renesansi je prošla razdoblja uzdizanja i osporavanja. U Srednjem vijeku retorika doživljava razvoj kao akademska disciplina. Proučava se iz dvije šire perspektive, koje se odnose na transmisiju i recepciju starijih antičkih izvora (od Aristotelove *Retorike* i više prema tekstovima *Organona*, na djela Cicerona i Kvintilijana), te na usustavljanje glavnih retoričkih vrsta, između ostalog i propovijedanja. Recepcija neprekinute tradicije proučavanja Ciceronovih retoričkih raspravljanja i postavki nastavlja se preko Horacijevog djela *Ars poetica* (Copland, 2001). Za vrijeme Renesanse u europskim zemljama, klasična je retorika imala utjecaj na cjelovit društveni razvoj, na razvoj različitih umijeća i